

ПРАВОВА МЕНТАЛЬНІСТЬ ЯК ОБ'ЄКТ ДОСЛІДЖЕННЯ І ПРЕДМЕТ ЮРИДИЧНОЇ АНТРОПОЛОГІЇ

Г. Журбелюк

*Національний університет «Києво-Могилянська академія»,
04070, м. Київ, вул. Г. Сковороди, 2, e-mail: galinavlad@ukr.net*

Розвиток суспільства пов'язаний із постійними кількісними і якісними змінами. Це фіксується, як відомо, «злетами» і «падіннями» графічної синусоїди, що зразу ж відбивається на активності наукових досліджень. Одночасно з усталеним і вже достатньо сформованим можуть здійснюватись нові наукові підходи, що сприяють поглибленню ідей, розширенню проблематики, виявленню результатів впливу часу і простору, нових якостей та зв'язків з іншими галузями знань. Все це свідчить про загальну нашу потребу у більш високому рівні наукового пізнання і призводить до переосмислення поняття «предмет науки».

До розмаїття наукових думок щодо сутності об'єкту і предмету дослідження, як прямого наслідку існування різних підходів до праворозуміння, ми не будемо додавати поживу. Для наукової полеміки у цій площині достатньо вже існуючих посилів. Наша увага буде зосереджена на визначенні сутності проблеми правової ментальності в контексті розвитку наукових студій в межах нового напрямку вивчення суспільного буття, в межах антропології права. Нагадаємо, що саме цей напрям розвитку правової науки, на думку його засновників, призначений дослідити «процеси юридизації людського буття, визначити закономірності розвитку усього соціального і правового буття людських спільнот»[1, с.23], виявити «весь комплекс правових явищ, зокрема, правові норми, відносини, ідеї та уявлення, інститути, процедури, способи регуляції поведінки, захист порядку, розв'язання конфліктів у різних суспільствах (первісних, традиційних, сучасних), у різних регіонах світу, відобразити правову різноманітність і багатство людства (етнічних груп, народів, націй як його складових) в його

становленні і розвитку, в його реальному соціально-історичному бутті» [2, с.1].

Саме юридична антропологія, досліджуючи правову натуру людини і конкретних феноменів її правового буття, даючи порівняльний аналіз цього буття у різних культурах, сприяє розкриттю сутності та змісту правової ментальності.

Саме цей напрям правової науки концентрує увагу на перспективах співпраці вчених різних галузей знань через міждисциплінарні зв'язки, на можливостях використання найновітніших наукових досягнень др.пол. XX – початку XXI ст. задля практичного вирішення наболілих суспільних проблем, виходу із кризових явищ. Йдеться про можливості співпраці правознавців із психологами (соціальними психологами) і психіатрами, соціологами і біологами, фізиками і синергетиками, істориками і етнологами, інформатиками і кібернетиками. Мова йде про більш повне, комплексне врахування досягнень в області психоаналізу, теорії катастроф, інформаційного обміну, теорії систем тощо.

Оскільки для визначення об'єкту дослідження, згідно вимог сучасної методології, необхідно забезпечення відповідним рівнем юридичної техніки та інструментарієм мови права, а для з'ясування предмета дослідження важливо забезпечення необхідним рівнем правосвідомості і правової культури, констатуємо, що предмет дослідження без об'єкту не мислиться, рівно як об'єкт без предмету втрачає будь-який сенс. Додамо, що нашим об'єктом дослідження має бути усе суспільство з виділенням тих суспільних зв'язків, що пов'язані із процесом формування і функціонування ознак ментального порядку у сфері права і політики.

Аналіз розвитку суспільства передбачає вивчення соціального порядку і співвідношення його із чинними законами (так званої статички) та соціальних змін, закономірностей розвитку усієї системи (динаміки). За таких умов при визначенні предмету дослідження важливо вказати на необхідність врахування сучасного розуміння нашої правосвідомості, її тричленної структури, пізнавально-емоційно-вольової, вивчення стадійності зростання колективної і індивідуальної свідомості, виявлення ролі і значення підсвідомого в процесі диференціації і інтеграції суспільства, в ході його еволюціонування з усіма притаманними йому конфліктами і спробами подолання на основі узвичаєних правил життя. Тому

дуже вчасно буде нагадати, що науковим дослідженням, теоретичним підходам сьогодні притаманні плюралізм і свобода пошуку, що безумовно позитивно впливає на розвиток науки.

Отже, з одного боку, мова йде про глибинне розуміння нашої правосвідомості, а з іншого боку, піднімається проблема правової культури. У сучасній філософії права йдеться про культуру, що виступає не простою сумою цінностей. Мова навіть йде не про певну їх систему, але про «цілісну, органічну єдність, – як дуже тонко підкреслив Л.Карсавін, – яка передбачає наявність такого суб'єкта, що створює, охороняє, розвиває ці цінності і сам він тільки у них і розвивається. Жива (ще жива!) культура завжди має властивість до розвитку і самовдосконалення, тому кожен момент її відрізняється своєю особливою і відмінною, неповторною і незамінною, єдиною і необхідною для існування культури, як цілого, певною цінністю» [3, с.111].

У нашому випадку мова може йти про політико – правову культуру етнічних українців, культуру «верхів» і «низів», еліти і маси, що, хоч і створюють єдину етнічну спільноту, але не складають повноцінне ціле через значне дистанціювання владного соціуму від свого політичного електорату і не розглядаються такими. У своєму розвитку кожне з цих соціальних утворень проходить 4 ментальні рівні. Йдеться про тривалі і стійкі впливи етнічних, природно-географічних, політико-правових, соціально-економічних, культурно-духовних умов проживання на кожен суб'єкт, кожную спільноту і послідовно-тривале формування її на таких рівнях менталітету: 1. психофізична адаптація, 2. психологічне самовизначення, 3. соціально-психологічна активність, 4. ноопсихологічна стійкість спільноти [4, с.6].

Розгляд особливостей правової ментальності варто розпочати з усвідомлення того факту, що вона в значній мірі залежить від підсвідомого, яке визначається науковцями як «сфера несвідомого, форма психічного відбиття, в якому образ дійсності і ставлення суб'єкта до неї представлені як одне нерозподільне ціле, де відбита реальність зливається із переживаннями суб'єкта» [5, с.58]. К.Юнг виділяв у несвідомому, безпосередньо пов'язаному із правосвідомістю, такі дві його форми:

1. Надіндивідуальне надсвідоме у вигляді символу-формул архетипів колективно несвідомого [6, с.458], засвоєних через меха-

нізми ідентифікації і наслідування етнічних стереотипів поведінки без усвідомлення їх і контролю над ними. Йдеться про специфічні схильності суб'єкта до розуміння певних речей.

2. Неусвідомлювані збудники діяльності у вигляді мотивів, символічних форм і змістовних установок особистості (індивідуальне несвідоме), що охоплюють її нереалізовані потяги, активно діючі на почуття і вчинки афективні комплекси. Йдеться про сни, забування, обмовки, схильність до гумору

Отже, ми можемо констатувати, що при дослідженні явищ ментального порядку традиційно виходять із визнання їх джерелом вияву людської психіки, її несвідомого, що викликаються впливом певних факторів, об'єктів, а першоосновою культури, менталітету вважають архетип, який, на думку сучасних дослідників, виступає «надперсональним чинником соціальної еволюції» [7, с.27]. Аналіз таких архетипів, на думку С. Кримського, «становить адекватний метод дослідження менталітету, праісторії та майбутнього суспільних утворень» [8, с.97].

При переході до означення правової ментальності, як необхідної умови для проведення будь-яких досліджень щодо неї і виходячи із класичного розуміння предмета наукового пошуку як визначення сутності того, що конкретно вивчається, при можливості існування загального і спеціального визначення, зауважимо що в даному разі у науковій літературі цьому явищу визначення ще не надано, а в інтерпретації автора вона визначається наступним чином:

Правова ментальність – це специфічно- історичний рухливий психічний феномен, система світобачення, комплекс усталених психічних властивостей людських спільнот у вигляді поведінкових реакцій, що виявляються у сприянні і ставленні цих спільнот до суспільних явищ у сфері права і політики. Спеціальне визначення більш широке.

Правова ментальність – це соціально-психічний феномен із складною нелінійною структурою, що виявляється в особливостях поведінки, яку людина не усвідомлює. Це вияв колективно несвідомого цілої окремої спільноти, що формується від самих найдавніших форм світогляду протягом багатьох поколінь в результаті переробки хаотичного і різноманітного інформаційного потоку у більш – менш упорядковану картину світу і функціонує як явище світоглядного порядку. Це сумарний результат психічної діяльнос-

ті кожного з людей, що були і є складовими цієї спільноти (нації, народу тощо). Отже, це наслідок мозкової діяльності людей по забезпеченню вищих форм регуляції життєвої функції своєї нації, її внутрішньої гармонізації і врівноваження із своїм суспільним оточенням у сфері політико-правового життя, відбиття (відображення) об'єктивних властивостей і процесів, що відбуваються у суспільстві і впливають на поведінку даної спільноти. Це інтегративний вираз відповідних уявлень, знань, досвіду, що зумовлює життєві орієнтири в галузях права і політики, ставлення нації до дійсності і до себе самої.

Отже, предметом дослідження в межах юридичної антропології виступає нова галузь знань, що об'єктивує правову ментальність, яка визначається як психічне явище вищого порядку із притаманними йому закономірностями виникнення і розвитку, об'єктивними соціально-психологічними рисами, ознаками, особливими якостями у їх взаємозв'язку і взаємодії, специфічними задачами і функціями у колі явищ і проявів суспільного життя, правової культури. Як свого часу відбулось розширення традиційної проблематики теорії держави і права, філософії права з появою нового напрямку наукових досліджень, що отримав назву юридичної антропології, так тепер прогресує остання у якості сформованої галузі знань, продовжуються наукові пошуки на стику з іншими науками, формується сучасний науковий світогляд. Предмет дослідження, як бачимо, виходить за межі власне права і психології. Визначення предмету шляхом чіткого виокремлення явищ, категорій, понять дозволяє пізнати його сутність, зміст і форми, об'єктивно виявити і врахувати відповідну дію на поведінковий код спільноти, на визначення критеріїв соціалізації, оцінку рівня суспільного життя, проаналізувати його вплив на політико-правові процеси, можливості корекції системи цінностей і орієнтирів та подальші перспективи розвитку.

Загальновідомо, що основні принципи і закономірності, що вивчаються дослідниками в певному логічному причинно-наслідковому порядку, становлять структурно-логічний конструкт, який доповнюється виявленням наших уявлень щодо нього, усіх його складових. Таким чином, виходячи із специфіки правової ментальності, її зв'язку із явищами психічного порядку, підкреслимо, що до предмету нашого дослідження входять не тільки реальні процеси, явища, категорії, а й уявлення людей щодо них, частина

суспільної свідомості і колективно несвідомого, що пов'язана і опосередковується рисами ментального порядку взагалі і правової ментальності зокрема.

На нелінійні, складно впорядковані суспільні зв'язки у сфері правовідносин вже існує доволі усталений погляд в загальній теорії права. «Правовідносини існують і будуються головним чином у відповідності з певними уявленнями людей, пов'язані з їх свідомістю, психологією, ідеологією» [9, с.17]. Тому Нобер Рулан, засновуючи антропологію права, закликає науковців «вивчати дискурс, звичаї, цінності та переконання, які всі суспільства вважають суттєвими для своєї діяльності та відтворення» [2, с.20].

Отже, предметом дослідження стає студіювання правової ментальності, значення якої активізується через наслідки існування в сучасній Україні практики розмаїтого праворозуміння і правового нігілізму. В наших умовах, коли старе праворозуміння вже майже виключено з обіходу, а нове ще знаходиться у стані формування, коли писане право перехідного періоду втратило свою цінність, а неписане право тіньової економіки виступає могутнім регулятором суспільних відносин, рішуче наступає і завойовує все нові і нові позиції сучасна криза законності. Погоджуємось із думкою, що в цілому «різні підходи до права узгоджуються із процесами демократизації суспільства, визнанням плюралізму думок» [9, с.109], до того ж новий імпульс праворозумінню дає конституційно окреслена орієнтація на побудову правової держави. Тобто різні сили, суспільні рухи і партії можуть мати своє бачення державної системи, погляди на обраний курс розвитку взагалі, на регуляцію правом і право зокрема. Безумовно, для більш глибокого розуміння права усі ці погляди корисні, але для суто практичного використання потрібне єдине розуміння права. А це, у свою чергу, вимагає уваги до дії факторів ментального порядку, які ще недостатньо досліджені.

Навряд чи можливо дійсно досконале право, бо меж для його вдосконалення бути не може, але існує закон і визнаний законом порядок правозастосування, за допомогою яких «виражається та міра свободи і справедливості, яка фактично захищена в цьому суспільстві, а за демократичних процедур передбачається безумовне вираження настроїв, почуттів, інтелектуальних досягнень народу» [9, с.119]. В цьому контексті варто нагадати про те, що серед сучасних підходів до розуміння права, існуючих серед науковців Росії

і України, найбільш наближеними до сприйняття окресленої проблеми, до розуміння проміжних висновків як результату вивчення правової ментальності можуть бути:

1) сучасні послідовники психологічної теорії права Л.Й.Петражицького. Він вважав, що закони не можна видавати без врахування даних соціальної психології і застосовувати їх, не враховуючи психологічний світ індивідів. Він надавав перевагу інтуїтивному праву, вважаючи його регулятором певних відносин між людьми, проголошуючи пріоритет усвідомлення правових явищ в їх психологічному розумінні над формальним вивченням правових норм [10, с.27].

2) творці інтегративної теорії права, яка активно нині розвивається [11, с. 123; 12, с.110; 13, с.75; 14, с. 10-56] . В основі її – «синтезоване» праворозуміння, де право розглядається як «сукупність визнаних у даному суспільстві і забезпечених офіційним захистом нормативів рівності і справедливості, що регулюють боротьбу і узгодження воľ у їх взаємозв'язку один з одним» [9, с.121].

В продовження сучасної ідеї синтезування наукових знань не можливо не навести думку французького соціолога, історика А. де Токвіля, який у середині XIX ст. здійснив одну з перших спроб інтегративного аналізу умов життя народу- політичних, соціально- економічних, культурних. На прикладі американців він досліджував вплив географічних та історичних факторів, процесів юридизації. Даючи характеристику демократії в Америці (в одноіменному дослідженні), він відзначав, що юридичні закони менш важливі, ніж звичаї, мораль, релігія людей. При цьому, за однакових умов, але за інших звичаїв і законів в Америці, на його думку, могло б виникнути інше суспільство. Аналізуючи конкретні факти, Токвіль розкрив загальні тенденції розвитку, характер цілісних перетворень нації, політико – правових основ її життя. Виходячи з певних ціннісних критеріїв, він вказав на пріоритетне місце свободи, демократії, рівності, добробуту, фактору культурного розвитку в Америці.

На жаль, в бездержавній Україні того ж таки часу поряд із пріоритетами справедливості, свободи, рівності, що наслідувались із героїки козацьких часів, існувало відчуття безвиході, беззахисності, відчаю, що впливало на прояви подальшої юридизації збереженням правових звичаїв, на весь світогляд українства, Воно навіть відбилося на забарвленні народної поетично-пісенної творчості,

надаючи їй особливий змістовний підтекст і специфічно – журливу колористику.

Підводячи підсумок визначенню предмета правової ментальності, зауважимо, що предмет дослідження передбачає виділення загальних та специфічних закономірностей розвитку, оскільки загальне діє через одиначне, особливе, останні, в свою чергу, виявляються як складові елементи, окремі ознаки загального, що виступає у новій якості єдиного системоутворюючого цілого. Єдність і цілісність предмета дослідження не позбавляє науку в подальшому розвитку реалізувати можливості диференціації, спеціалізації у пошуках істини заради забезпечення прогресу суспільства, надання умов для найповнішої самореалізації особистості, ефективного врахування психічних факторів розвитку індивідів та їх соціальних спільнот, фахового регулювання проблем свідомого – несвідомого. Не можливо не погодитись із тим, що «своєчасне і точне встановлення предмета і об'єкта вивчення має принципове значення як для процесу становлення і розвитку даної дисципліни, так і для виконання нею властивих їй функцій, для її соціальної та наукової значущості» [15, с.7].

Прогрес даної галузі знань буде пов'язаний із вивченням «складної взаємодії пізнання з оточуючим середовищем, способом життя, іншими факторами, що дають можливість припустити, що вплив культури на когнітивний розвиток – задача абсолютно нелегка» [16, с.201]. Він передбачає проведення спостережень, альтернативних методів планування досліджень для реструктуризації наших знань у цій сфері і інтеграції підходів, що дають дослідження повсякденного пізнання, етнокультурної психології. [16, с.201]. Він також пов'язаний із можливостями співпраці із науковими колами Росії, де проблеми типології менталітету етносів, різні сторони їх психічної діяльності, розвитку правосвідомості у контексті сучасного праворозуміння все більше актуалізуються.

Неабиякий інтерес, зокрема, викликає позиція відомих правознавців щодо правосвідомості у контексті загальної теорії права (В. Нерсисянца, А. Полякова, А. Ковлера), нова хвиля досліджень у галузі психосоціології менталітета і нооменталітета, що розпочалась на початку 90-х років особливо після проведення «круглого столу» з проблем російської ментальності у редакції журналу «Вопросы философии» у 1993 р. У нас може бути можливість при-

єднання до проведення паралельних спостережень, наприклад, за змінами рис ментального порядку, зокрема правовими установленнями, під якими розуміють «стан готовності суб'єкта до певної правової активності у певній ситуації, а також сформовані сталі уявлення про те, як необхідно діяти у тій чи іншій ситуації» [17, с.55]. Дослідження вченими такої готовності щодо правових дій, яка виявляється як у ланцюгу неусвідомлювальних установлень у найпростіших правових ситуаціях, так і у складних правових установленнях, що регулюють правові дії на основі ціннісних орієнтацій особи і певної правової ідеології, сьогодні набувають особливого значення для формування сучасної стратегії управління. Як абсолютно справедливо вважають українські етносоціопсихологи О.Донченко і Ю.Романенко, дослідники архетипів соціального життя (тобто першоджерел людської психіки, першооснови культури менталітету особи і людських спільнот, що виступають «зв'язком усього з усім»), історія людства «ще попереду і розпочнеться вона тільки тоді, коли політики, які мають реальний вплив на перебіг соціальної історії, переймуться переконанням у необхідності дотримуванням принципово інших засад управління таким складним і живим організмом, як соціум. І цю нову історію будуватимуть за абсолютно новими законами ...цілісного, синхронного, нероздвоєного і нелінійного світосприймання» [7, с.11].

З цього приводу варто також навести думку російського вченого Б. Душкова, одного з фундаторів архетипічної класифікації ментального впливу і переваг. Він вважає, що розробка сучасної концепції правосвідомості, формування менталітету етносу, його правової ментальності, викликає значні труднощі об'єктивного характеру. Усі виявлені фактори, на які посиляється названий автор, варто навести без скорочень і навіть без перекладу через складність і специфіку вузько фахової термінології. Отже, на думку вченого для створення цієї концепції необхідно зрозуміти «всю предельную общую, глубинную, исторически развивающуюся познавательную структуру, которая отображает психическую реальность в единой целостности, и специфических, только ей присущих, характеристиках; обосновать психосоциологические способы изучения психологического познания менталитета как жизнедеятельности, элементами которой выступают конкретные научные категории, воспроизводящие различные стороны психической реальности (об-

раз, действие, потребность, мотив, смыслы, ценности и др.), виды типологии теналитета людей, связанные с переходом объективных процессов в субъективные виды и отражающие закономерности объективных процессов развития личности и народов» [4, с.4]. Тут, безумовно, є широкий простір для подальших як самостійних, так і спільних досліджень науковців України і Росії.

Сучасний період розвитку правової науки вже позначений започаткуванням західної традиції права, початком процесів усвідомлення важливості об'єднання, інтеграції, консолідації, формування такої єдиної юриспруденції, яка б довела, що у право треба вірити, інакше воно не буде працювати. «А це включає не тільки розум, але й почуття, інтуїцію, віру. Це потребує повної суспільної свідомості» [18, с.16-17]. Подальше наукове дослідження феномену правової ментальності має сприяти підготовці процесів консолідації нашого дисперсного суспільства, визріванню єдиного праворозуміння, яке є єдиною гарантією нашого стабільного руху у майбутнє, сучасному розумінню проблеми суперечностей ментальних типів. Воно, з одного боку, має сприяти підготовці нашої еліти до стану здатності враховувати внутрішню складну онтологічну природу етносів і суспільства в цілому, зокрема, враховуючи наявність у колективному несвідомому українства тоталітарного і авторитарного архетипів та їх похідних, особливостей суспільної і індивідуальної свідомості, здібностей і духовної зрілості народу. З іншого, воно має сприяти підняттю психологічної і політико – правової культури мас, що складають етноси, етнічні групи, усього нашого політичного електорату, який у своїй ментальності під дією фактору соціоетнічності виявляє різні рівні, зокрема, психофізичну адаптацію, психологічне самовизначення, соціально-психологічну активність і ноопсихологічну стійкість.

Отже, включення до широкого кола актуальних питань глибокого наукового дослідження загальних проблем ментального порядку, що є сукупністю поведінкових реакцій, записаних у матеріальних основах психіки, проблем правової ментальності зокрема, обумовлені об'єктивними потребами розвитку суспільства і стають визначальним фактором сучасного і майбутнього розвитку. Вирішення цих проблем буде сприяти формуванню вищого типу управляючої цілісності, для якої характерний тісний взаємозв'язок законів природи із законами мислення, закономірностей політично-

го та соціально-економічного розвитку суспільства, комплексне використання найновіших наукових досягнень, особливо міжгалузевих, практичне забезпечення єдності закономірностей політичного, соціально-економічного та культурно-духовного розвитку соціуму.

Це тим більше важливо, що в умовах пострадянського розвитку для сучасного державо- і правотворення все більш характерною стає позиція, в основі якої закладена впевненість, що у наступних демократичних процедурах «передбачається безумовне вираження у актах, що приймаються, настроїв, почуттів, інтелектуальних досягнень народу» [19, с.119].

Список використаних джерел:

1. Ковлер А.И. Антропология права. – М.: Издательство НОРМА (Издательская группа НОРМА – ИНФРА-М), 2002. – 480 с.
2. Нерсисянц В.С. Юридическая антропология как наука и учебная дисциплина. Предисловие // Рулан Н. Юридическая антропология. Пер. с франц. – М.: БН, 1999.
3. Карсавин Л.П. Основы политики // Мир России – Евразия. – М., 1995. – 368 с.
4. Душков Б.А. Психосоциология менталитета и нооменталитета. – Екатеринбург: Деловая книга, 2002. – 448 с. – (Gaudeamus)
5. Философский энциклопедический словарь. – 2-е изд. – М., 1989. – С. 57-58.
6. Юнг К. Психологические типы. – М.: Наука, 1996. – 560 с.
7. Донченко О., Романенко Ю. Архетипи соціального життя і політика (Глибинні регулятори психологічного повсякдення). – К.: Либідь, 2001. – 334 с.
8. Кримський С.Б. Архетипи української культури // Феномен української культури. – К., 1996. – 389 с.
9. Общая теория права и государства / Ред. В.Лазарева. – М.: Юристъ, 2005. – 575 с.
10. Алексеев Н.Н. Основные философские предпосылки теории права Л.И.Петражицкого // Юридический вестник. -1913.- Кн.4. – 470 с.
11. Лазарев В.В. Теория государства и права. – М., 1992. – 523 с.
12. Афанасьев В.С., Лазарев В.В. Современные подходы к пониманию права и их значение для юридической практики // Общая теория права и государства. – М., 1994. – Гл.9. – с. 108 – 120.
13. Лившиц Р.З. Теория права. – М., 1994. – 356 с.

14. Варьяс М.Ю. Правопонимание: опыт интегрального подхода. – М., 1999. – 250 с.
15. Марченко М.Н. Теория государства и права. – 2- изд.- М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2006. – 640 с.
16. Психология и культура (Ред. Д. Мацумото). – СПб.: Питер, 2003. – 718 с.
17. Поляков А.В. Введение в общую теорию государства и права.- М., 249 с.
18. Берман Г. Дж. Западная традиция права: Эпоха формирования. – М., 1998. – 390 с.
19. Поляков А.В. Общая теория права: Проблемы интерпретации в контексте коммуникативного подхода. – СПб.: Изд. дом СПб. ун-та, 2004. – 864 с.